

ORTA ASYA TÜRK KENT MODELLERİ ÜZERİNE BİR TİPOLOJİ DENEMESİ (VIII. YÜZYILDAN XIII. YÜZYILA KADAR)

Koray ÖZCAN

Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, Selçuk Üniversitesi, 42079 Selçuklu, Konya
koravzcan@yahoo.com

(Geliş/Received: 12.07.2004; Kabul/Accepted: 08.06.2005)

ÖZET

Bu araştırmanın amacı; VIII.-XIII. yüzyıl zaman aralığında, Orta Asya Türk siyasal-yönetimsel egemenlik coğrafyasında organize yerleşme ve ulaşım sistemi mekânsal yansımaları olarak örgütlendiği öngörülen Orta Asya Türk kent modellerinin zaman-mekân değişimi kapsamında işlevsel-mekânsal niteliklerinin tanımlanmasıdır. Araştırmanın dayanak noktası; Orta Asya coğrafyasının özgün koşulları, Türk kültüründeki askeri kökene dayanan Hakan ya da orduğ yerleşim geleneği, göçebe-yerleşik yaşam ortaklık ya da farklılıkları ve inanç sistemindeki değişim-dönüşüm sürecinin Türk kentlerinin mekânsal kurgusu ya da organizasyonları üzerinde biçimlendirici ya da yönlendirici etkileri olduğudur. Araştırmada, kitabe, metinler ve mitolojik kayıtlar gibi Orta Asya Türk kültür tarihinin özgün kaynaklarının, etnografik-arkeolojik bulgular eşliğinde ayrıntıda irdelenmesi ve elde edilen bulguların harita ve planlar üzerine aktarılmasına dayanan bir metodoloji kurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Türk kenti, kent modeli, mekânsal evrim.

A TYPOLOGY STUDY ON THE TURKISH URBAN MODELS IN CENTRAL ASIA (FROM VIIIth TO XIIIth CENTURY)

ABSTRACT

The aim of this study is to determine the spatial-functional characteristics of Turkish urban models in Central Asia as spatial reflections of the organized urban network and transportation system in Central Asia during the VIIIth-XIIIth centuries by Turks. The hypothesis of this study, the spatial form or characteristics of Turkish urban models is determined by unique geographical conditions of Central Asia, orduğ or khan settlement tradition in Turkish culture, nomad-permanent life style consensus or diversity and changes-transformations process in Turkish belief system. The methodology of this study is based on examining the original historical and manuscript sources and ethnographical-archaeological inheritances and transferring those data on to the maps and plans.

Keywords: Central Asia, Turkish town, urban model, spatial evolution.

1. GİRİŞ

Bu araştırmanın amacı; VIII.-XIII. Yüzyıl zaman aralığında, Orta Asya Türk siyasal-yönetimsel egemenlik coğrafyasında organize yerleşme ve ulaşım sistemi mekânsal yansımaları olarak örgütlendiği öngörülen Orta Asya Türk kent modellerinin zaman-mekân değişimi kapsamında işlevsel-mekânsal niteliklerinin tanımlanmasıdır.

Araştırmanın dayanak noktası; Orta Asya coğrafyasının özgün koşulları, Türk kültüründeki askeri kökene

dayanan Hakan ya da *orduğ* yerleşim geleneği, göçebe-yerleşik yaşam ortaklık ya da farklılıkları ve inanç sistemindeki değişim-dönüşüm sürecinin Türk kentlerinin mekânsal kurgusu ya da organizasyonları üzerinde biçimlendirici ya da yönlendirici etkileri olduğudur.

Bu varsayıma dayalı olarak, araştırma kapsamında Orta Asya Türk kent modellerinin İslâm öncesi ve İslâm sonrası Türk kent modelleri olmak üzere iki başlık altında irdelenmiştir.

Araştırmada VIII.-XIII. yüzyıl zaman aralığının seçilmesinin nedeni, Türk yerleşme kültürü tarihinde, göçebe/yarı-göçebe yaşam düzeninden yerleşik yaşama geçiş ve Şaman/Budist inanç sisteminden İslâm inancına geçiş gibi köklü sosyal-kültürel değişim/dönüşümlerin mekânsal etkilerinin söz konusu yüzyıllara tarihlenmesidir.

Araştırmada, kitabe, metinler ve mitolojik kayıtlar gibi Orta Asya Türk kültür tarihinin özgün kaynaklarının, etnografik-arkeolojik bulgular eşliğinde ayrıntıda irdelenmesi ve elde edilen bulguların harita ve planlar üzerine aktarılmasına dayanan bir metodoloji kurgulanmıştır.

2. TEMEL KAVRAMLAR

Orta Asya

Bu araştırma kapsamında “Orta Asya” kavramı ile tanımlanan coğrafya, VIII. yüzyıl ve XIII. yüzyıl zaman aralığında;

- batıda; İran-İslâm Devletleri ile siyasal-askeri ve kültürel temas bölgelerini oluşturan Aral Gölü ve Amu Derya-Sri Derya vadilerini kapsayan Maverâ ün nehir ve Horasan yöreleri,
- güneyde; Hint kültür bölgesi ile sınırları tanımlayan Talas Ovası, Tarım ve Çu-İli havzaları, Issık ve Lob-Nor gölleri,
- kuzeyde; Altay-Pamir ve Tien-Şian Sıradağları, Baykal Gölü ve Yenisey-İrtiş Vadileri,
- doğuda; Balkaş Gölü ile Orhun-Selenge-Tula Vadileri/Yedi Su-Ötüken yöresi ve Çin İmparatorluğu sınırlarındaki “*Chou-yüan*” ya da “*Hun kaynağı*” olarak adlandırılan Kan-Su Havzası ile tanımlanan Türk siyasal-yönetmelik egemenlik bölgesidir (Şekil 1).

Kent Modeli

Bu araştırmanın bakış açısı kapsamında “kent modeli” kavramı ile anlatılmak istenen, Orta Asya Türk egemenlik coğrafyasında örgütlenen yerleşme ve ulaşım sistemi organizasyonu kapsamında örgütlenen Türk kentlerinin mekân organizasyonlarını biçimlendiren ya da benzer veya farklı kılan, dönemin askeri-siyasal koşullarından, sosyal-kültürel-ekonomik yapılanmalara, coğrafyanın özgün koşullarından göçebe-yerleşik yaşam biçimi farklılıklarına dek uzanan bir dizi değişkenin, Türk kentlerinin mekânsal kuruluş ve tarihsel evrim sürecini tanımlamaya yönelik kurgulanan simgesel anlatımlardır.

Orta Asya Türk Kenti

Burada ortaya konulan “Orta Asya Türk” kenti kavramı ile VII.-XIII. yüzyıllarda Orta Asya Türk egemenlik coğrafyasının özgün koşulları altyapısı üzerinde; Türk-Çin ikili askeri-siyasal koşulları, dönemin uzak mesafe ticaret etkinlikleri, Arap-İslâm ve Türk-Şaman/Budist toplulukları arasında karşılıklı sosyal-kültürel ilişkiler ağı ve göçebe ya da yarı-yerleşik veya yerleşik yaşam biçimi gibi sosyal-ekonomik kökenlere dayanan yerleşme pratiklerinin

etkisinde biçimlenen ve zaman-mekân değişkenleri kapsamında farklılıklar gösteren Türk yönü hakim mekân organizasyonlarıdır.

3. TARİHSEL ARKA PLÂN

Türk Kültüründe Yerleşik Yaşama İlişkin Kanıtlar

Türk kültüründe yerleşik yaşama ilişkin ilk kayıtlar; [1]; Hun hakanı Tsü-k’ü Meng-Sün tarafından M.Ö. IV. yüzyılda “Chou-yüan” ya da “Hun kaynağı” olarak tanımlanan Hun-Çin siyasal-askeri sınır bölgesindeki Kan-Su vadisinde dini-siyasal-yönetmelik merkez/başkent olarak kurulan Ku-T’sang / Ejder kenti ile Orhun yöresi ve Altay Dağları’na uzanan askeri yol üzerinde konumlanmış Hun hakanı Teoman’a atfedilen T’ouman Ch’eng kalesinin varlığına ilişkindir (Şekil 1).

Hun çağında Türklerin Budist inanç sistemini benimsediği ve ejder motifinin Budist felsefede kutsal kabul edildiği gözönüne alınırsa [2]; kurulan kentin ejder motifine atfen adlandırılması, dinsel yapılanmaların Türk yerleşik yaşam kültürü üzerinde etkisini ortaya koymaktadır.

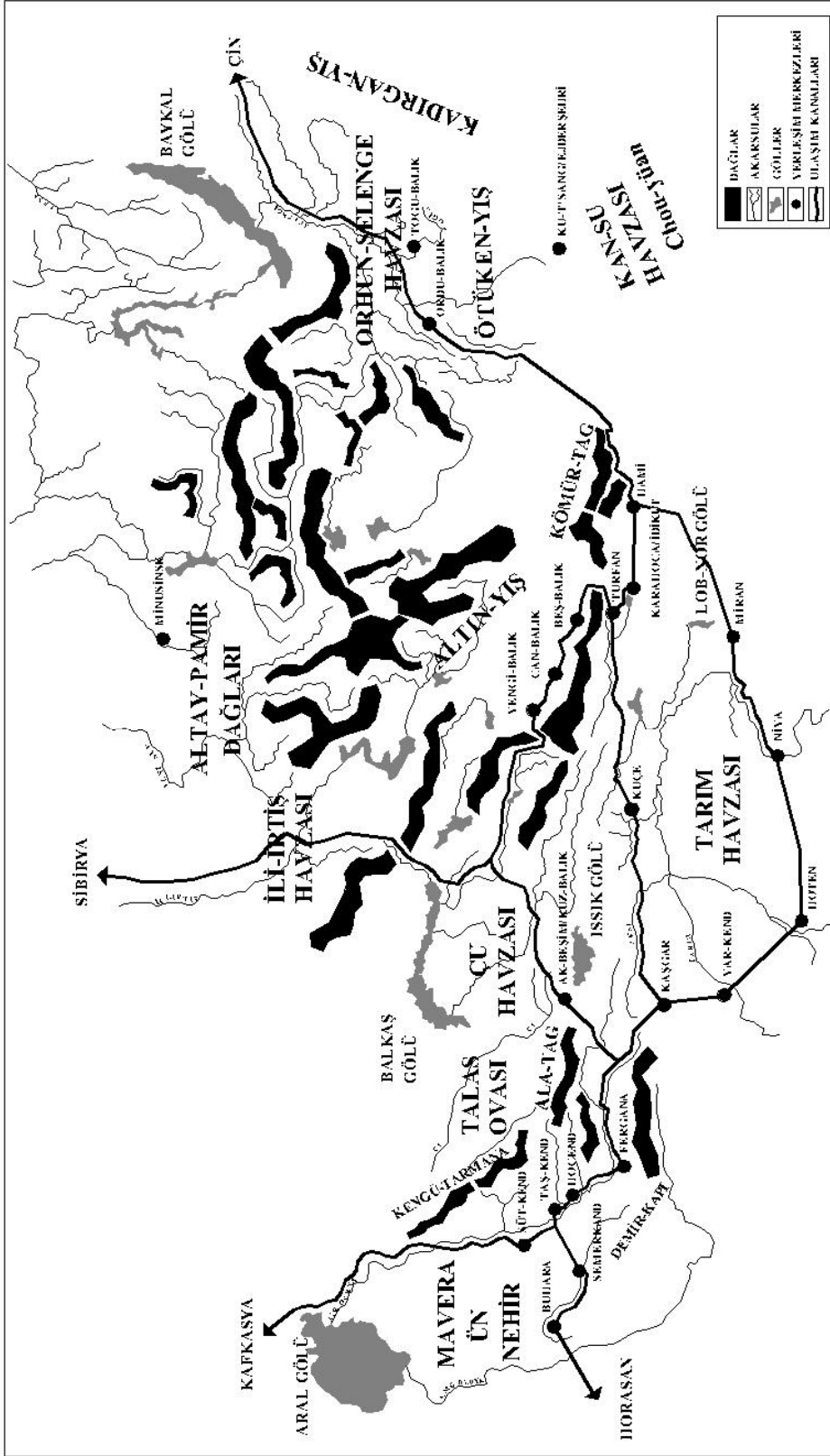
Hun ve Göktürk çağında Çin ile kurulan ekonomik faaliyet ve alış-veriş ilişkileri kapsamında döneme ilişkin kayıtlar irdelenirse, tohumluk buğday ve tarımsal araç-gereç alım-satımına ilişkin metinler [3], Yenisey havzasında Ak-Tura ve Tö-Tö su kanallarının varlığına [4] ve Altay Dağları’nda demir ocakları işletildiğine ilişkin arkeolojik-etnografik buluntuların varlığı [5], yerleşik ya da -en azından- yarı-yerleşik yaşam geleneğinin proto-Türk olarak kabul edilen Chou/Hun hanedanına dek uzandığını düşündürmektedir.

Göçebe-Yerleşik Yaşam Ortaklık ya da Farklılıkları

Bu noktada, Orta Asya Türk kültür tarihi üzerine yapılan araştırmalarda [6], Hun ve Göktürk çağlarının göçebe ve akıncı yaşam dönemi olarak kabul edildiğine ilişkin tespitler, tarımsal üretim faaliyetlerinin varlığına ilişkin buluntular yerleşik ya da yarı-yerleşik yaşam kültürü açısından değerlendirilirse; Türklerin yaz dönemlerinde yaylak alanlarında göçebe ve akıncı, kış dönemlerinde ise kışlak alanlarında yarı-yerleşik olmak üzere ikili yaşam biçimine sahip olduğu söylenebilir.

Nitekim Göktürk çağına tarihlenen kitabeler incelenirse; “*..Amga kurgan’da kışladım...*” [7], “*...Ötüken yerinde kışladım...*” [8], “*...yeşil yayla yaylağım, kızıl kaya kışlağım...*” [9] ve “*...yapraklı ağaç yaylağım, kuşlu ağaç kışlağım...*” [10] gibi ifadeler, Türklerin iklimsel koşullara dayalı olarak yaylak ve kışlak alanları olmak üzere mevsimlik yer değiştirme geleneğine kapsamında ikili yaşam biçimine sahip olduğunu doğrular niteliktedir.

Ancak, yine Göktürk çağına tarihlenen kitabelerde; “*...Ötüken ormanında oturup kervan ve kafilere gönderirsen hiçbir mihnet ve zaruretin olmaz...*” [11]

Bu harita TOĞAN (1942-1947), GÖKALP (1973), BARTHOLO (1975), ÖGEL (1991), SÜMER (1994), GROUSSET (1983) ve ROLX (2001) kullanılarak hazırlanmıştır (ÖZCAN 2005).

Şekil 1. Orta Asya Türk egemenlik coğrafyası kent ağı ve ulaşım sistemi (VIII.-XIII. yüzyıllar)

ya da “...Doğuda Kadırgan ormanının ötesine kadar Türk milletini kondurup, yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk. Batıda Kengü-Tarmana kadar Türk elini kondurup, yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk...” [12] biçimindeki ifadeler, Türklerin ikili yaşam biçimine sahip olmakla birlikte, yerleşik yaşama bakış açılarını ve isteklerini ortaya koymaktadır. Ancak, Türk toplumsal düzeni içinde yerleşik yaşama geçiş üzerinde toplumun her kesiminin katıldığı bir eş zemin ya da ortak paydanın varolduğu da söylenemez.

Bu noktada, M.S. VII. yüzyılda Doğu Göktürk hakanı K’i-Min Kağan ve T’u-lan Kağan’ın kent kurma düşüncelerine [13] ya da yerleşik yaşama geçmek isteyen Türk hakanı Bilge Kağan’a veziri Tonyukuk’un muhalefet ettiği ilişkin kayıtlar [14]; Orta Asya Türk toplumsal düzeni içinde yerleşik yaşama ilişkin ikilemi ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Dolayısıyla Hun ve Göktürk çağları yerleşik yaşam kültürünün tarihsel kökenleri açısından, göçebe yaşam düzeninden yarı-yerleşik yaşam düzenine geçiş dönemi olarak tanımlanabilir.

Nitekim, Türk devlet anlayışında *ülüş* adı verilen ülke topraklarının hanedan üyeleri arasında paylaştırıldığına ya da yaylak ve kışlak alanlarının Türk boylarına verilmek yoluyla tahsis edildiğine ve kentlerin yakın çevresindeki özel bakım gerektiren bağ ve bahçelerin vergi muafiyetleri verilmek yoluyla özel mülkiyete bırakıldığına ilişkin toprak alım-satım veya kiralama senetleri ya da vergi kayıtları niteliğindeki hukukî belgelerin Uygur dönemine tarihlenmesi [15], Orta Asya Türk toplumunda tarımsal üretim faaliyetleri ve özel mülkiyet sahipliği gibi örgütlenmiş yerleşik yaşam düzeninin Uygur döneminde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

4. ORTA ASYA TÜRK KENT AĞI ve ULAŞIM SİSTEMİ

Bu araştırma kapsamında, Orta Asya Türk kentleri, VII.-XIII. yüzyıl zaman aralığında Orta Asya Türk siyasal-yönetimsel egemenlik coğrafyasında örgütlendiği öngörülen kent ağının mekânsal yansımaları olarak değerlendirilmektedir.

Dolayısıyla Orta Asya Türk kentlerinin mekân organizasyonları ve evrim süreci değerlendirilmeden önce, söz konusu dönemde Orta Asya Türk kent ağının ortaya konulmasının gerektiği düşünülmektedir.

Bu noktada kuramsal temelde bir tanımlama getirilirse [16], bu araştırma kapsamında “kent ağı” kavramı ile kastedilen; tarihsel bir arka plana dayanan ya da yansımalarını taşıyan veya aktaran belirli ve tanımlı bir coğrafya üzerinde, tarihsel süreç içinde dönemselleşmiş ve değişimlere karşı evrim ya da gelişmelere açık, siyasal ve yönetimsel egemen bir merkezi gücün denetim ya da otoritesi altında, askeri ve stratejik gereksinim ve koşullara bağlı savunma sistem ve

teknolojisine sahip, işlevsel bir kademelenme ya da uzmanlaşma gösteren, sosyal-kültürel-dinsel örgütlenmeler ile üretim-dağıtım sistem ve teknolojilerine dayanan, karşılıklı sosyal ve ekonomik ilişkiler içinde bulunan kırsal ve kentsel yerleşme kümelerinin oluşturduğu mekânsal örgütlenmelerdir.

Bu kuramsal açıklamadan hareketle; VII.-XIII. yüzyıllar Orta Asya Türk egemenlik dönemi kent ağının, coğrafyanın özgün koşulları, Türk-Çin ikili askeri-siyasal-ekonomik ilişkiler ağı ve Çin-Orta Asya-Hindistan-Avrupa milletlerarası uzak mesafe ticaret potansiyelinin yansımaları olarak organize edildiği söylenebilir [17]. Bu organizasyon içinde, kent ağının mekânsal yansımaları olarak tanımlanan kentler dizgisinin, işlevsel ve mekânsal farklılıklara dayalı olarak kademelenme gösterdiği düşünülmektedir.

Buradan hareketle, Orta Asya Türk egemenlik dönemi kent ağı; siyasal-yönetimsel merkezler, üretim-dağıtım merkezleri, askeri-stratejik merkezler, dinsel yapılanma merkezleri, Hatun yerleşmeleri ve tarımsal üretim merkezleri işlevindeki köyler olmak üzere kademelenendirilebilir.

Siyasal-yönetimsel merkezler; başkent ya da eyalet merkezleri

Orta Asya Türk devlet gelenekleri kapsamında her biri Hakan soyundan gelen bir prensler ya da yerel yöneticilerden seçilen umumî valiler veya sınır bölgelerinde askeri valiler tarafından idare edilen *Ordu-balık* ya da *Beş-balık* veya *Nomlug Törülüg-Balk* gibi idari birim ya da eyalet merkezleridir [18].

Üretim-dağıtım merkezleri

a) Ticaret/zanâat ya da madencilik merkezleri

Dönemin milletlerarası uzak mesafe ticaret ilişkilerine dayalı olarak sosyal-ekonomik kurumlar ile örgütlenmiş *Hami* ipekçilik, *Turfan* dokumacılık gibi belirli zanâat/ticaret ya da *Minusinks/Demirciler kenti*, *Baykend/Bakırcılar kenti*, *Yen-kend (Bakır kale)* ve *Bakır-balık/Bakırlık* gibi demircilik ve bakırcılık gibi madencilik faaliyetlerinde uzmanlaşmış merkezlerdir [19].

b)Kervansaray ya da ribât yerleşmeleri

Hakanlar tarafından doğu-batı yönünde uzanan İpek yolu ile kuzey-güney yönünde uzanan Kürk yolu gibi uzak mesafe ticaret yolları üzerinde, ticaret hayatının gelişmesine dayalı olarak belirli mesafelerle konumlanmış, dörtgen formda koruma duvarları ile çevrelenmiş ve süreç içinde ekonomik faaliyetlerin gelişmesine dayalı olarak yerleşme alanlarına dönüşerek, art bölgesi için sosyal-ekonomik çekim merkezi işlevini kazanmış konaklama merkezleri niteliğindeki kervansaraylar veya ribâtlardan gelişen yerleşmelerdir [20].

c) Pazar yerleşmeleri

Orta Asya coğrafyasında kuzey-güney yönünde uzanan Kürk yolu ile doğu-batı yönünde uzanan İpek yolu güzergâhları üzerinde ya da yaylak-kışlak alanları

arasında konumlanmış, tarımsal-hayvansal ürünlerin alım-satım faaliyetlerinin gerçekleştirildiği belirli zaman aralıklarında ve geçici nitelikli olarak kurulan bölgesel pazarlardan, yerleşik yaşama geçiş sürecinde daimi yerleşmelere dönüşerek ticaret merkezleri işlevi kazanan *Cuma pazarı*, *Ordu pazarı*, *At pazarı* ve *Şal pazarı* gibi pazar yerleşmeleridir [21].

d) İletişim-haberleşme merkezleri

Orta Asya Türk dönemi yerleşme ve ulaşım sisteminin mekânsal unsuru olan ticaret ve askeri yollar üzerinde belirli mesafelerle konumlanmış, temelde devlet belgelerinin hızlı tebliğini amaçlamakla birlikte aynı zamanda tüccar kervanlarına konaklama imkânı da sağlayan iletişim-haberleşme merkezleri işlevindeki posta istasyonlarıdır [22].

Askeri-stratejik merkezler

Milletlerarası ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması ya da askeri organizasyon merkezleri gibi askeri-stratejik işleve sahip olmakla birlikte işaret veya gözetleme kulesi olarak istihbarat işlevi de taşıyan askeri-siyasal sınır bölgelerinde konumlandırılmış *T'ou-man ch'eng* veya *Amga kurgan* ya da *Tok-kale* gibi kale yerleşmeleridir [23].

Dinsel yapılanma merkezleri

İslâm öncesi Budist inanç sisteminin mekânsal yansıması olarak müstahkem mevkilerde inşa edilmiş ya da kayalara oyulmuş *vihara* adı verilen Budist manastır veya mabed ya da tapınaklarla donatılmış dinsel faaliyet merkezi işlevindeki *Karahoca/İdikut* ya da İslâm sonrasında eren ya da derviş adı verilen alt inançlar liderlerinin kurduğu tekke/zaviyeler çevresinde gelişen *Evliya Ata/Talas* gibi dinsel merkezlerdir [24].

Hatun kentleri

Türk yaşam felsefesinde güvenlikleri büyük önem taşıyan kadın ve çocukların, özellikle savaş dönemlerinde, korunmaları için *kuy* adı verilen doğal koşulları ile güvenlik/korunma olanağı sağlayan sarp-dağlık bölgelerde kurulan *Hatun-sını* ya da *Hatun-balık* gibi hatun kentleridir [25].

Tarımsal üretim merkezleri veya köy yerleşmeleri

Orta Asya coğrafyasında, kentsel yerleşmelerin art bölgelerinde, toprak ve tarımsal araç-gereç yardımı yapılması yoluyla göçebe ya da yarı göçebe toplulukların iskân edilmesiyle kurulmuş tarımsal/hayvansal üretim merkezleri niteliğindeki *uluş* adı verilen köylerdir [26].

5. ORTA ASYA TÜRK KENTİNDE MEKÂNSAL ORGANİZASYON

Burada Orta Asya Türk kent modellerine ilişkin olarak, araştırma kapsamında ortaya konan inanç sistemi farklılıklarının ya da değişim-dönüşüm olgusunun kentsel mekân organizasyonları üzerinde biçimlendirici ya da belirleyici etkileri olduğu

varsayımına dayanılarak, Orta Asya Türk kent modelleri İslâm öncesi ve İslâm sonrası kent modelleri olmak üzere iki başlık altında irdelenecektir.

5.1. İslâm Öncesi Türk Kent Modeli

İslâm öncesi Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal kurgusu irdelenirse [27], Hakan/*orduğ* geleneği ve Budist felsefesindeki kozmik inanışlar boyutunda *temür kazug* adı verilen dünyanın merkezinde bulunduğu inanılan dağın temsil eden suni tepeler üzerinde kurulan Hakan sarayı ya da *orduğâhı* merkez olmak üzere dik açılı yol sistemi ve kare plân esasına göre örgütlendiği söylenebilir (Şekil 2, Şekil 3, Şekil 4).

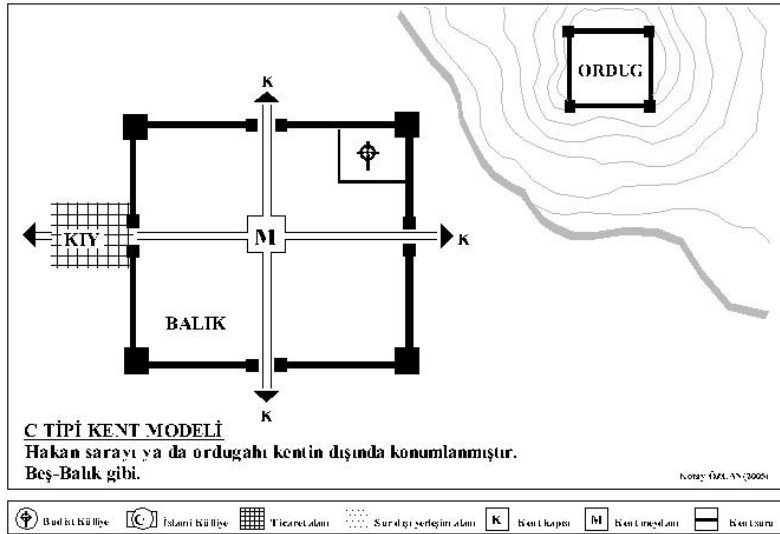
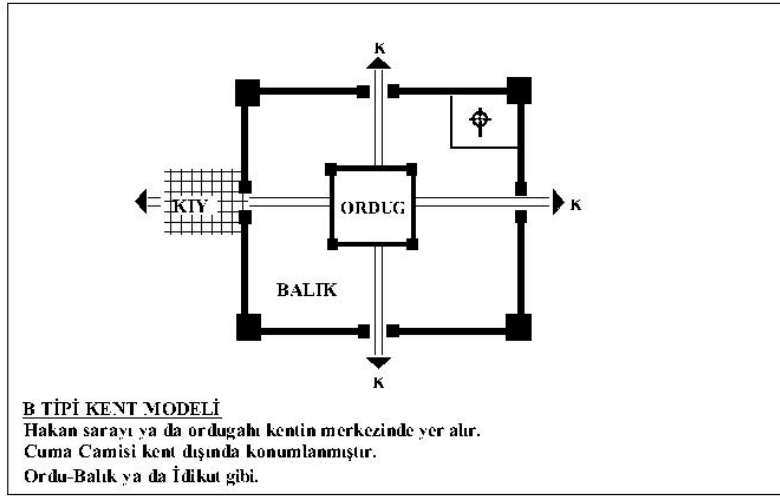
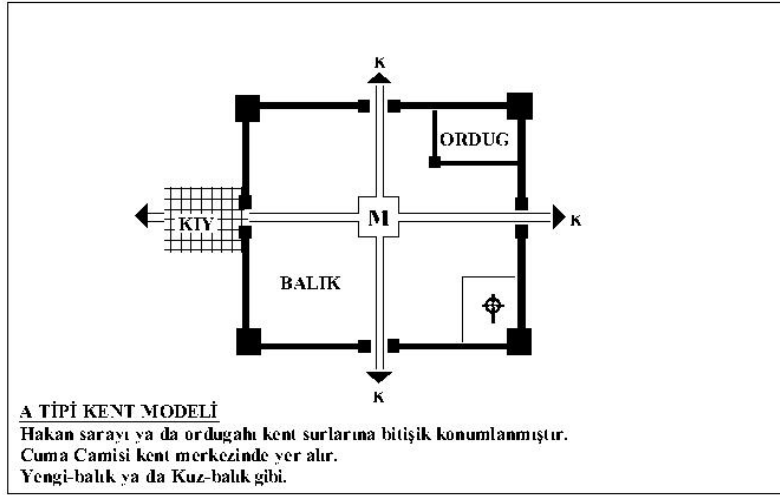
Buradan hareketle, İslâm öncesi Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal kurgusunu biçimlendiren dinamiklerin; *orduğ* adı verilen askeri kökenlere dayanan Türk Hakan geleneği ile Budist felsefedeki kozmik inanışlara dayandığı anlaşılmaktadır.

İslâm öncesi Orta Asya Türk kentleri yukarıda tanımlanan mekânsal nitelikleriyle kimi araştırmacılar [28] tarafından Roma dönemi *Castrum Romanum* [29] yerleşme düzenine benzetilmekle birlikte, gerçekte mekânsal unsurlarının her birinin Budist felsefedeki imgelerin mekânsal yansıması olarak anlam kazandığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Türk kentlerinin kare plân esasına göre biçimlenen formu yeryüzünü, kentleri çevreleyen su hendekleri denizleri, surlar ve kuleleri dağları, kentlerin ortasında yer alan suni tepeler ise kozmik inanışta *temür kazug* adı verilen kutup yıldızını temsil etmektedir [30].

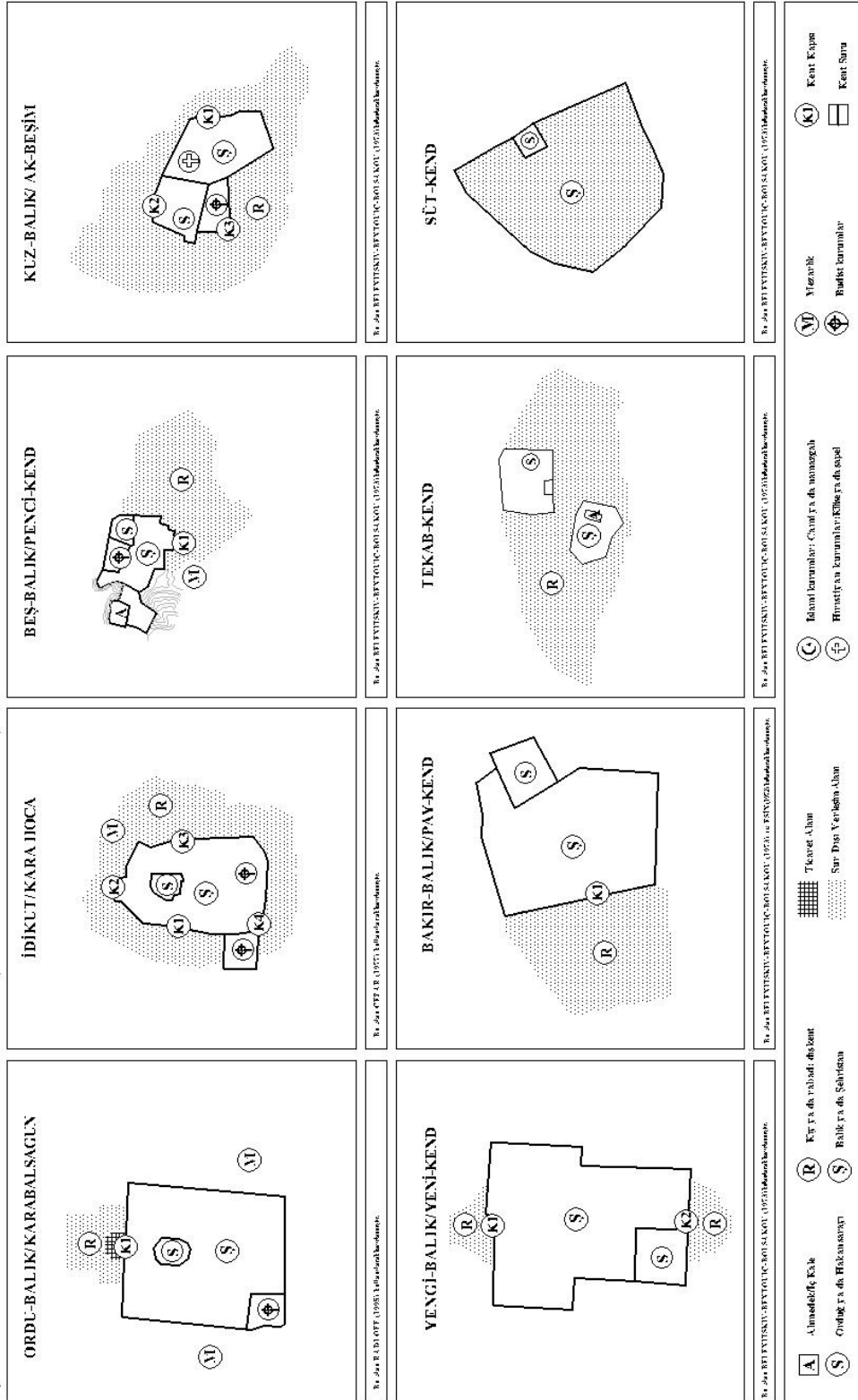
Uygur dönemine tarihlenen mitolojik kökenli gelenekler irdelenirse; Türk kentlerinde veya tarımsal üretim merkezleri niteliğindeki köylerde, yerleşmelerin ortasında şehrin/köyün direği adı verilen bir direk dikildiğine ve belli zamanlarda kurbanlar adandığına ilişkin kayıtlar [31], *temür kazug* geleneğinin, Türk kentlerindeki önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal kuruluşu [32]; suni bir tepe üzerinde inşa edilen hükümdar sarayı ya da *orduğ* odak olmak üzere başlayan yerleşim sürecinin, Türk oymak ya da boylarının *orduğ* çevresinde gruplar halinde çadırlar kurmaları ve süreç içinde çadırların taş ya da ağaç veya kil ya da kamıştan oluşan balçık malzemedan yapılmış bir ya da iki katlı kalıcı konutlara dönüşmesi ve savunma duvarları ile çevrilmesiyle tamamlanmıştır. Nitekim Orta Asya Türk kentlerinin yerleşme alanı olarak tanımlanan *balık* kelimesinin kökeni de konutların yapı malzemesi olan balçık kelimesine dayanmaktadır [33].

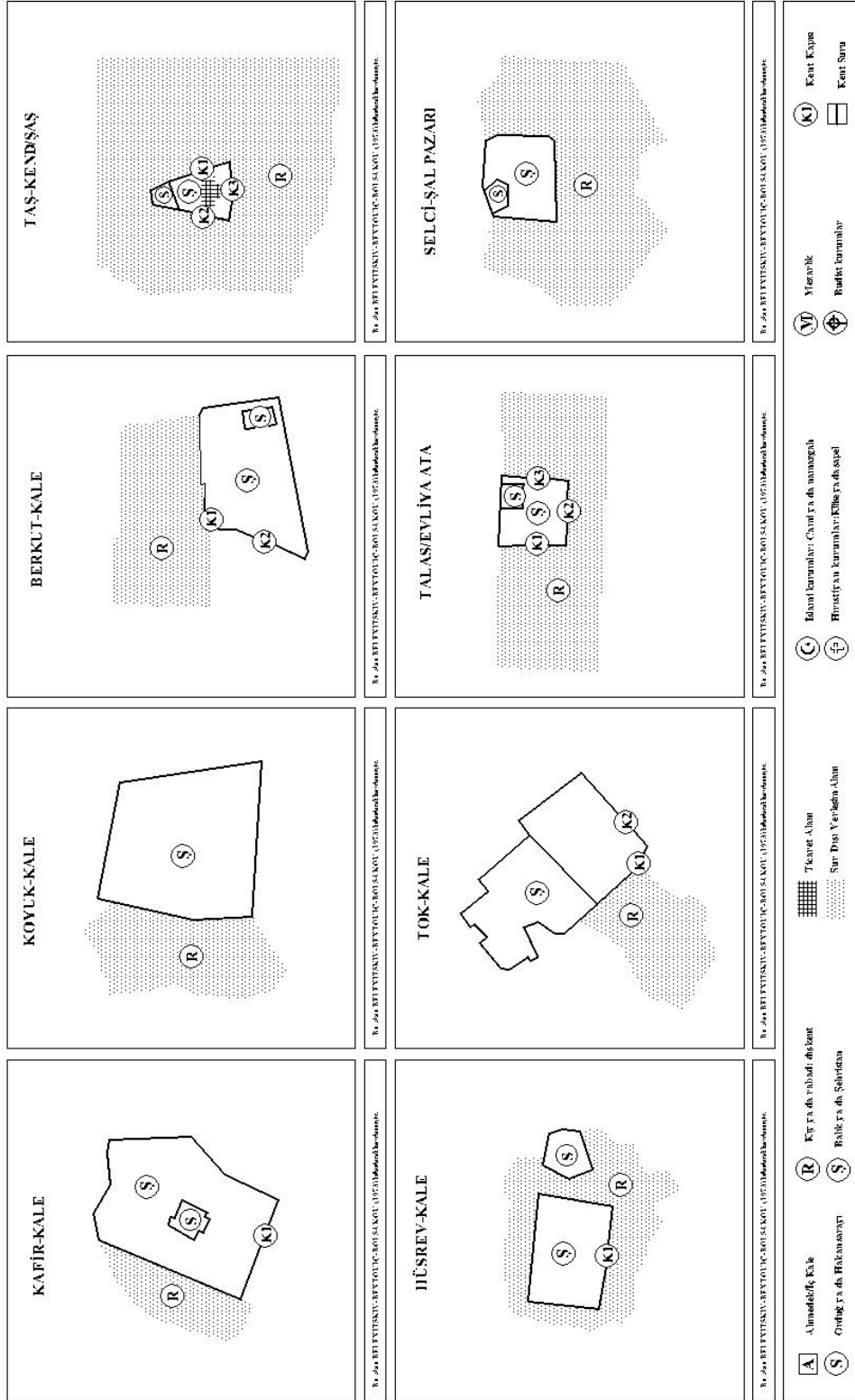
Orta Asya Türk toplumsal örgütlenme düzeni açısından bir değerlendirme yapılırsa, göçebe yaşam geleneğine sahip Türklerin, yerleşik yaşama geçiş sürecinde kentlerde boy farklılıklarına göre gruplar halinde yerleştiğine ilişkin kayıtlar [34], aile ya da akrabalık

Şekil 2. İslam öncesi Orta Asya Türk kent modelleri

Şekil 3. Orta Asya Türk Kentleri (VIII.-XIII. yüzyıllar)

Şekil 4. Orta Asya Türk Kentleri (VIII.-XIII. yüzyıllar)

bağlarının Türk yerleşim kültürü ve mekân organizasyonları üzerinde etkili olduğunu düşündürmektedir.

Orta Asya Türk kültür çağına ilişkin kitabe ve efsaneler gibi tarihi kayıtlardan varlığı belirlenebilen ilk Türk kentleri [35]; VIII. yüzyılda (M.S. 757-8) Uygur hükümdarı Tengride Bolmış İl İtmiş Bilge Kağan tarafından Selenge-Orhun vadilerinde Çin ve Sogdlu mimarlara kurdurulan hakan sarayı ya da ordugâhının bulunduğu kent anlamına gelen *Ordu-balık*, Moyun-Çor Noyan tarafından kurdurulan zengin kent anlamında *Bay-balık* ve Göktürk kitabelerinden Toğla nehri kıyısında kurulduğu anlaşılan doğu kenti anlamında gelen *Toğu-balık* kentleridir (Şekil 1).

Türk kentlerinin kuruluşunda Çin ve Sogd asıllı mimarların kullanıldığına ilişkin kayıtlar, Türk yerleşik yaşam kültürü açısından çekici olarak değerlendirilmektedir. Nitekim döneme ilişkin kitabelerden [36], Türk hakanlarının kent kuruluşunun yanı sıra saray ya da abide veya türbe gibi anıtsal yapı inşa faaliyetlerinde de Çin ve Sogd asıllı mimar ve sanatçıları kullandığı dikkate alınır; Göktürk döneminde Türklerin kent kurma düzeyinde yerleşik yaşama katılmakla birlikte, bir kentin mekân organizasyonunu tanımlayabilecek ya da kurgulayabilecek düzeyde yerleşik yaşam kültürüne sahip olmadıkları söylenebilir.

Uygur döneminde Türk Hakan kenti/başkenti işlevindeki *Ordu-balık/Karabalsagun* kentine ilişkin arkeolojik araştırma bulguları irdelenirse [37]; Orhun-Selenge vadisinde, çeşitli yörelerden getirilen Türk topluluklarının iskân edilmesiyle kurulan *Ordu-balık* kentinin yaklaşık 7x2.5 km² alana yayıldığı belirlenmiştir (Şekil 3). Uygur dönemine tarihlenen seyahât-nâmelerde [38], suni bir tepe üzerinde konumlanmış *orduğ* adı verilen hakan sarayı odak olmak üzere geliştiği anlaşılan kentin kırsal yerleşmelerden oluşan geniş bir tarımsal art bölgeye sahip olduğuna ilişkin kayıtlar, Uygur döneminde yerleşik yaşam kültürünün ulaştığı gelişme düzeyini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal gelişim süreci ve tarihsel kökenleri açısından ele alınır [39]; Türklerin *Taş-kend*, *Öz-kend*, *Semiz-kend* veya *Sagri-balık*, *İli-balık* gibi yeni kentler kurmanın yanı sıra *Karaşar*, *Kumul* ve *Koçu* gibi fethedilen kentleri de yeniden imar ettikleri görülmektedir. Nitekim X. yüzyıla ilişkin seyahât anlatılarında, Uygur hakanlarının yazlık merkezinin *Penci-kend* ya da *Beş-Balık*, kışlık merkezinin ise *Kao-Ch'ang* ya da *İdikut* kenti olduğu, su kanalları ve değirmenler ile sulanan bağ ve bahçelerle çevrili *İdikut* kentinde, elliden fazla Budist mabed bulunduğuna ilişkin kayıtlar [40], *İdikut* kentinin dinsel merkez işlevine sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Şekil 3).

Burada dikkat çekici nokta, Türklerin yerleşik yaşama geçmekle birlikte, *Beş-balık* yazlık ve *İdikut* kışlık

olmak üzere mevsimlik yer değiştirme kültürü mirasını korumuş ya da sürdürmüş olmalarıdır. Nitekim bu gelenek, XII.-XIII. yüzyıllarda başlayan Moğol istilasının neden olduğu göç hareketi sonunda, Anadolu coğrafyasına dek taşınmıştır.

Buraya kadar açıklanan mekânsal kurguya dönük çözümler, Orta Asya Türk kentinin mekânsal unsurlarının tanımlanmasına dönük irdelenirse [41];

a) orduğ; Şaman/Budist inanışında *temür kazug* olarak adlandırılan suni tepe üzerinde konumlanmış hakan sarayı ile beylerin ikametgâhlarının bulunduğu surlarla çevrili alan,

b) balık; orduğ çevresinde yayılmış konut alanlarını içeren ve hendek, sur ve kulelerle çevrilmiş yerleşim alanı,

c) kıy; ticaret/zanâat faaliyetlerinin gerektirdiği açık ve geniş mekân ihtiyacı ile güvenlik unsurlarına dayalı olarak kent surları dışında konumlandırılan pazar alanları olmak üzere üç unsurdan oluştuğu ve kentlerin çevresinin de bağ-bahçe işlevindeki çiftliklerden oluşan tarımsal nitelikli alanlarla çevrelendiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda sıralanan mekânsal unsurların kent planları üzerinde irdelenmesi yoluyla İslâm öncesi Orta Asya Türk kent modeli üzerine bir tipoloji denemesine gidilirse [42]; İslâm öncesi Türk kentlerinin *orduğ* adı verilen iç kalelerin kentsel mekân organizasyonu içindeki konumsal niteliklerine göre üç farklı yerleşim tipolojisi gösterdiği söylenebilir (Şekil 2, Şekil 3, Şekil 4).

A tipi kentler; *Ordu-balık/Karabalsagun* ve *İdikut/Karahoca* gibi, Hakan ve beylerin ikametgâhi işlevindeki saray ya da karargâhın yer aldığı *orduğ* adı verilen iç kalelerin kentlerin fiziki olarak merkezi bir noktasında konumlandığı kentlerdir.

B tipi kentler; *Yengi-balık*, *Can-balık* ve *Kuz-balık/Ak-Beşim*, *orduğ* adı verilen iç kalelerin kentlerin bir köşesinde ve kent surlarına bitişik olarak konumlandığı kentlerdir.

C tipi kentler; *Beş-balık/Penci-kend* gibi, iç kalelerin derin vadi ya da nehirler ile yerleşim alanından ayrıldığı kentlerdir.

6. ORTA ASYA TÜRK KENTİNDE MEKÂNSAL EVRİM

Orta Asya Türk kentinde mekânsal evrim başlığı altında, VII.-VIII. yüzyıllarda Orta Asya Türk egemenlik coğrafyasında İslâmiyet'in benimsenmesi ve yayılması ile İslâm kültür ve medeniyet kurumlarının Türk kentlerinin mekânsal organizasyonlarına eklenmesinin, Türk kentlerinin mekânsal kurgusu üzerinde ortaya çıkardığı etkiler irdelenecektir.

İslâm Sonrası Türk Kent Modelleri

İslâm sonrası Orta Asya Türk sanat tarihi üzerine yapılan araştırmalar irdelenirse; IX. yüzyıldan itibaren

Orta Asya Türk kent medeniyeti üzerinde etkisini göstermeye başlayan İslâmî inanç sisteminin, ilk mekânsal yansımalarının dinsel kurumlar üzerinde olduğu ve ulucami ya da namazgâh gibi İslâmî kurumların kent formuna eklenmeye başladığı anlaşılmaktadır [43].

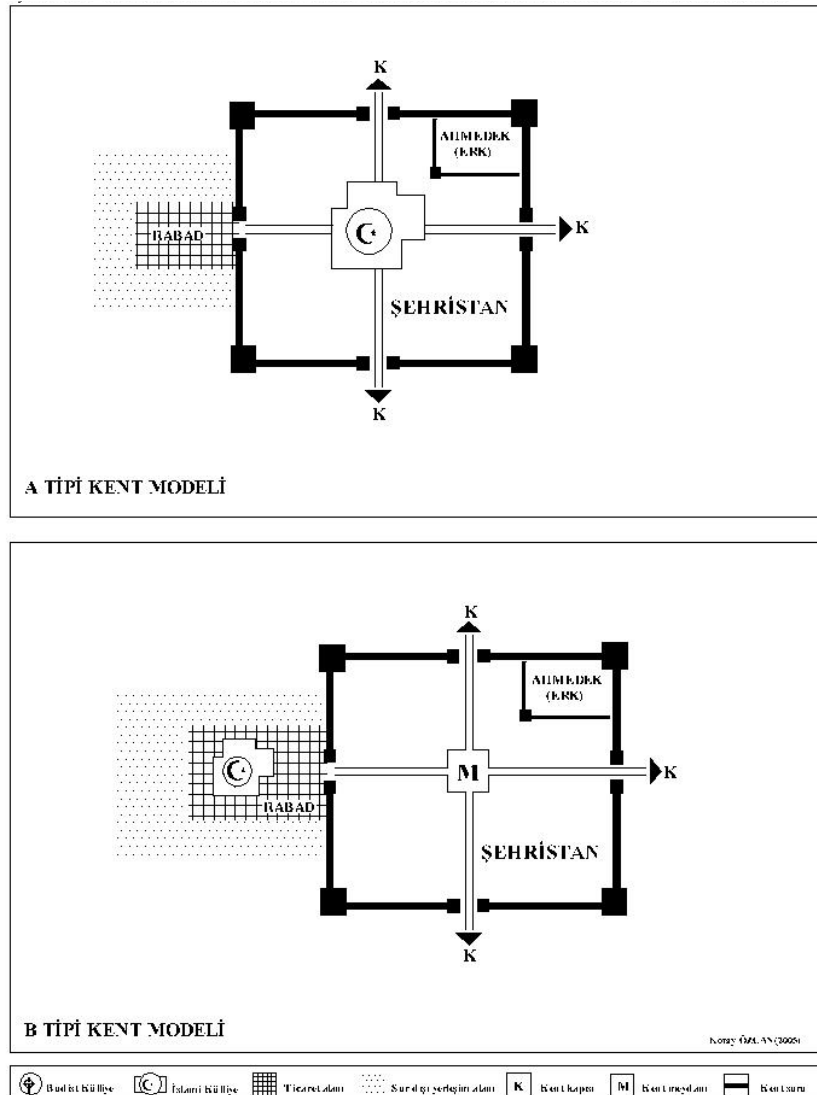
İslamlaşma sürecinin Orta Asya Türk kentleri üzerindeki bir başka yansımalarının toponimi alanında gerçekleştiği ve Türk toponomisinin İran-İslâm kültürü etkisinde etimolojik değişime uğradığı gözlemlenmektedir. Bu çerçevede, Orta Asya Türk kentindeki *orduğ*, *balık* ve *kıy* olarak adlandırılan mekânsal unsurlar; *erk* ya da *ahmedek* veya *kühendiz*, *şehristân* ve *rabâd* olarak değişmiştir [44].

Bu evrim sürecinin Orta Asya Türk kentleri üzerindeki ilk mekânsal yansımalarının [45], *buyan* adı verilen Budist rahipler ve yolcuların konaklaması ya da tıp ve din eğitimi gören öğrenciler ve *otacı* adı verilen hekimlerin yerleştiği, Türk Hakan ya da hatunları

tarafından vakıf olarak yaptırılan ve vergiden muaf tutulan Budist külliye veya *vihara* adı verilen manastırlar üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreçte, bir taraftan Budist külliye İslâmî külliye dönüştürülürken, diğer taraftan da mescid-türbe ikilisi biçiminde mekâna yansıyan yeni İslâmî külliye ortaya çıkmıştır.

İslâmiyet öncesinde mekânsal kurgusu Hakan sarayının bulunduğu *orduğ* merkez olmak üzere örgütlenen Orta Asya Türk kentleri, İslamlaşma sürecinde ulucami ya da medrese gibi İslâmî kurumların kentsel mekân organizasyonlarına eklenmesiyle, İslâmî inanç sisteminin kentsel mekân organizasyonları üzerinde egemen ya da belirleyici unsuru olarak İslâmî külliye odak olmak üzere gelişmeye başladığı anlaşılmaktadır (Şekil 5).

Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal organizasyonu üzerinde dikkat çekici gelişme [46]; Budist tapınakları

üzerinde yapılandırılan camilerin süreç içinde kentsel nüfus artışına ve kentlerin surlarla çevrili olmasının yarattığı kentsel mekân yetersizliği gibi demografik ve fiziki koşullara bağlı olarak, XI. ve XIII. yüzyıllarda kent surları dışındaki *rabâd* adı verilen bölgede inşa edilen yeni camiler odak olmak üzere gelişmeye başlaması ve *orduğ* odaklı kent merkezinin yer değiştirmesi ve kentlerin sur dışına yayılması olarak değerlendirilmektedir.

Bu mekânsal evrim sürecinin kent modeli üzerindeki yansımaları irdelenirse, İslâmlaşma sürecinin mekânsal etkileri kapsamında iki farklı yerleşim tipolojisi gösterdiği söylenebilir. Buna göre; İslâmiyet sonrasında İslâmî külliyelerin kent merkezinde konumlandığı Türk kentleri *A tipi kentler*, demografik ve fiziki koşullara bağlı olarak İslâmî külliyelerin kent surları dışında konumlandığı Türk kentleri de *B tipi kentler* olarak tanımlanmıştır (Şekil 5).

7. SONUÇ

Orta Asya Türk egemenlik coğrafyasında VII.-XIII. yüzyıllarda dönemin sosyal-ekonomik ve askeri-siyasal koşullarına dayalı olarak örgütlendiği anlaşılan yerleşme sisteminin mekânsal yansıması olarak, Türk kentlerinin orduğ, balık ve kıy olarak tanımlanabilecek mekânsal unsurlarının, İslâmiyetin Türk kent kültürüne katılması sonucu değişim/dönüşüm sürecine girdiği anlaşılmaktadır.

İslâmiyet'in ortaya çıktığı VII.-VIII. yüzyıllarda, Orta Asya Türk kentleri askeri-siyasal boyutta Hakan ya da orduğ merkezli, sosyal-kültürel boyutta ise Budist-Şamanist inanç sistemine dayanan mabed ya da tapınaklar çevresinde gelişen bir mekânsal düzene sahip iken, IX.-XIII. yüzyıllarda Orta Asya Türk egemenlik coğrafyasında İslâmiyetin yayılması ve benimsenmesi ile İslâmî kurumların kent yaşamına katılması sonucu, cami-medrese ya da mescid-türbe gibi İslâmî kurum ve yapılanmalar odak olmak üzere mekânsal dönüşüm sürecine girmiştir.

Başka bir ifadeyle; sosyal-kültürel-ekonomik kent yaşamının İslâm kültürü etkisinde yeniden biçimlenmesi ve İslâmî kent kurumlarının kentsel mekân kurgusuna katılması ile Orta Asya Türk kentlerinin Şamanist/Budist inanç sistemi ve Hakan/Orduğ geleneğine dayanan geleneksel mekân şemaları evrime uğramıştır. Bu noktada VII-XIII. yüzyıl zaman aralığında Orta Asya Türk kentlerinin geçirdiği mekânsal evrimin dinamikleri kentsel evrim süreci kapsamında değerlendirilirse; dinsel inanç sistemindeki değişim/dönüşümün sosyal-kültürel-ekonomik yaşam biçimi ve mekân organizasyonları üzerindeki belirleyici/yönlendirici etkileri olduğu görülmektedir.

Dolayısıyla bu araştırmanın temel bulgusunun, VII-XIII. yüzyıl zaman aralığında Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal organizasyonlarının İslâm öncesi

ve İslâm sonrası olmak üzere ikili bir mekânsal yapı gösterdiği ve Türk kentlerinin mekânsal evrim sürecinde temel belirleyici unsurun İslâm olgusu olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

1. Enver Behnan Şapolyo, Orta Asya Siteleri, **Belediyeler Dergisi**, 40, Ankara, 1938, 29-31. A. Zeki Velidî Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, İstanbul, 1942, I, 1-22. Bahaeddin Ögel, İlk Töles Boyları, **TTK Belleteni**, Ankara, 1948, XII/48, 795-831. Bahaeddin Ögel, Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar, **TTK Belleteni**, XXI/81, Ankara, 1957, 99-100. Bahaeddin Ögel, **SINO-TURCICA; Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri**, Taipei, 1964, 12. Bahaeddin Ögel, **Hun İmparatorluğu Tarihi**, I, Ankara, 1981, 145-147. V. M. Jirmunskiy, Sirderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler, **TTK Belleteni**, XXV/99, Ankara, 1961, 471-483. Emel Esin, Orduğ; Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri, **AÜ. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, VII/10-11, Ankara, 1972, 137-140. Safa Öcal, Türklerde Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 23 Ankara, 1983, 126-138. Faruk Sümer, X. Yüzyılda Oğuzlar, **AÜ. DTCF Dergisi**, XVI/3-4, Ankara, 1958, 131-137. Faruk Sümer, Eski Türklerde Şehircilik; Balık ve Kend, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 31, İstanbul, 1984, 1-103. Faruk Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, Ankara, 1994. Tahsin Ünal, Eski Türklerde Şehir ve Şehircilik, **Türk Kültürü**, 135, Ankara, 1974, 171-178. Mustafa Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, 1977, 3-8. Reşat Genç, **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Ankara, 1997. Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, 2001. Lev Nikolayeviç Gumilev, **Hunlar**, İstanbul, 23.
2. Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları; Bir Kaynak Kitabı**, Ankara, 1942, 77. Masao Mori, Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı, **İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, 9, İstanbul, 1978, 220. Özkan İzgi, 1978, Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler, **İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 31, İstanbul, 1978, 30-31. İbrahim Kafesoğlu, **Türk-İslâm Sentezi**, İstanbul, 1985, 79-80. Emel Esin, Gök-Türklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-Sün (M. 367-433) Devrinde Sanat, **Türk Kültürü**, 100, Ankara, 1971, 320. Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Ankara, 1981, I-II, 463. Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)**, Ankara, 1995, II,

566. Ögel, "A.g.m.", 1957, 93, Esin, "A.g.m.", 1972, 140.
3. Wolfram Eberhard, Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler I; Toba'ların Hayvancılığı, **TTK Belleteni**, IX/36, Ankara, 1945, 491. Özkan İzgi, XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler, **İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, 9, İstanbul, 1978a, 96-97. Tuncer Baykara, Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir, **İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, 6, İstanbul, 1975, 75-104.
4. T. Yılmaz Öztuna, **Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türk Tarihi**, İstanbul, 1963, I, 156-157, Tahsin Ünal, Eski Türklerde Tarım, **Türk Kültürü**, 134, Ankara, 1973, 124-125. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü**, Ankara, 1987, 108-115. Bahaeddin Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, 1991, 89, 164. Gumilev, **A.g.e.**, 2003, 34-35, 61, 63, 110.
5. Ögel, **A.g.e.**, 1991, 155-206. Ernst Diez, "İlk Devirlerden Beri Türk Maden Sanatı", **İstanbul Dergisi**, 58, İstanbul, 1946, 9-10. Abdülkadir İnan, Türklerde Demircilik Sanatı, **Türk Kültürü**, 42, Ankara, 1966, 38-40. Ögel, "A.g.m.", 1957, 84-85. Ögel, **A.g.e.**, 1995, II, 66-70, Tekin, "A.g.m.", 1972, 37-48, 100, Tunç, "A.g.m.", 1980, 48-60.
6. Annemarie Von Gabain, Köktürklerin Tarihine Bir Bakış, **AÜ. DTCF Dergisi**, II/5, 685-695, Ankara, 1944, 685-695. Annemarie Von Gabain, 1950, Köktürklerin Tarihine Bir Bakış: Şehir Gözüyle Step, **AÜ. DTCF Dergisi**, VIII/3, Ankara, 1950, 373-379, Tuncer Baykara, **XI. Yüzyıla Kadar Türk Şehri**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1971, 5-10, Tuncer Baykara, 1994, Göktürk Yazıtlarının Türk İskân Tarihindeki Yeri, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (1990)**, Ankara, 1994, 17-29. Şinasi Tekin, Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili, **AÜ. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, 3, Ankara, 1972, 36-37. Doğan Kuban, **Batıya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları)**, İstanbul, 1993, 67-85. Cengiz Tunç, Eski Türklerde Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Bir Deneme, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 7, Ankara, 1980, 48-60. Orhan Türkdoğan, **Türk Tarihinin Sosyolojisi**, İstanbul, 1996, 134-138. Esin, "A.g.m.", 1972, 135-215. Cezar, **A.g.e.**, 1977, 8-19, Ögel, **A.g.e.**, 1991, 43-89. Sümer, "A.g.m.", 1984, 1-103. Sümer, **A.g.e.**, 1994.
7. Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları I**, İstanbul, 1936, 50, 64.
8. Orkun, **A.g.e.**, 1936, 170.
9. Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları II**, İstanbul, 1939, 86
10. Orkun, **A.g.e.**, 1939, 88.
11. Orkun, **A.g.e.**, 1936, 26.
12. Orkun, **A.g.e.**, 1936, 29-30. Ayrıca bakınız: Wilhelm Thomsen, Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler, **Türkiyat Mecmuası**, 3, İstanbul, 1935, 97, 101. Mustafa Gökmen, **Eski Türk Kitabeleri**, İstanbul, 1980, 17. Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, İstanbul, 1970, 4, 17-18. Talat Tekin, **Orhun Yazıtları**, Ankara, 1988, 5, 9, 15, 37. Orhan Türkdoğan, Türk Toplumunda Sanayinin Gelişimi, **Milli Eğitim ve Kültür**, 10, Ankara, 1981, 5-22. Mahmut Arslan, Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu-Bilig, **Sosyoloji Konferansları (1982)**, İstanbul, 1984, 122-123. Akdes Nimet Kurat, Gök Türk Kağanlığı, **AÜ. DTCF Dergisi**, X, 1-2, 1952, 1-56. Tekin, "A.g.m.", 1972, 37, 47-48, Baykara, "A.g.m.", 1994, 17-29.
13. Kurat, "A.g.m.", 1952, 22-23. Sümer, **A.g.e.**, 1994, 5-6.
14. Sümer, **A.g.e.**, 1994, 7-8.
15. R. Rahmeti Arat, Uygurca Yazılar Arasında, **Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi**, III, İstanbul, 1936, 101-112, R. Rahmeti Arat, Eski Türk Hukuk Vesikaları, **Türk Kültürü Araştırmaları**, 1, Ankara, 1964, 5-53. Ferit Ayiter, Eski Türk Hususi Hukukuna Ait Bazı Notlar, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, XI, 1-4, İstanbul, 1949-1950, 417-436. Hüseyin Namık Orkun, Uygur Türklerinde Senet ile Alış-Veriş, **Banka**, 17-18, Ankara, 33-38, 1954. Özkan İzgi, Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı Düşünceler, **IX. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1988, 579-585. Özkan İzgi, Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları, **X. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1991, 767-771. Türkdoğan, "A.g.m.", 1981, 6.
16. Tekin Aydın, **Anadolu'da İnsan Toplulukları ve Yerleşme İlkeleri Üzerinde Bir Deneme**, İstanbul, 1964, 145-146. Fulin Bölen, **Anadolu'da Yerleşme Sisteminin Evrim Analizi ve Çağdaş Mekan Düzenleme Politikalarına Etkilerinin İncelenmesinde Bir Yöntem Denemesi**, İstanbul, 1978, 14-18.
17. Enver Behnan Şapolyo, Orta Asya'da İlk Türk Şehirleri ve Ticaret Yolları, **İller ve Belediyeler Dergisi**, 9, İstanbul, 1946, 333-336, 356. Cevdet Gökalp, **Kaynaklara Göre Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları (M.S.552-999)**, Ankara, 1973.
18. Reşid Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, 1986, 318. "Nomlug Törülüg-Balık; kanun şehri ya da kanunun vaaz edildiği şehir anlamına gelmektedir". Le Strange, **Şark Halifelerinin Memleketleri; Horasan Bahsi**, TTK Basılmamış Tercüme, 83, tarihsiz, 113-130. Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi**, I, Ankara, 1998, 111-113. Wolfram Eberhard, Türkistan Seyahatnamesi 1218, **TTK Belleteni**, VIII/29, Ankara, 1944, 137-142. Vassiliev V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ankara, 1975, 245-273. Nazmiye Togan, Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi

- Hüen-Cang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, IV/1-2, İstanbul, 1964, 21-34. Bahaeddin Ögel, Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri, **TTK Belleteni**, XV/59, Ankara, 1955, 361-379. Bahaeddin Ögel, 2001, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, II, İstanbul, 2001, 63-64. Genç, **A.g.e.**, 1997, 25, 52.
19. Wolfram Eberhard, Çin Kaynaklarına Göre, Orta ve Garbî Asya Halklarının Tarihi, **Türkiyat Mecmuası**, VII-VIII, İstanbul, 1942a, 133, 135-136. Enver Behnan Şapolyo, Orta Asya'da İlk Türk Şehirleri ve Ticaret Yolları, **İller ve Belediyeler Dergisi**, 9, İstanbul, 1946, 333-336, 356. Muhaddere N. Özerdim, Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri, **AÜ. DTCF Dergisi**, VIII/1-2, Ankara, 1951, 233-238. Muhaddere N. Özerdim, Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri, **AÜ. DTCF Dergisi**, IX/1-2, Ankara, 1951a, 105-110. Muhaddere N. Özerdim, Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri, **AÜ. DTCF Dergisi**, X/3-4, Ankara, 1952, 161-166. Tahsin Banguoğlu, Uygurlar ve Uygurca Üzerine, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Ankara, 1958, 98-100. İnan, "A.g.m.", 1966, 38-40. A. Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş-En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, İstanbul, 1981, 25-31. Jean-Paul Roux, **Orta Asya: Tarih ve Uygurluk**, İstanbul, 2001, 166-167. Karl Baikapov, VI-IX. Yüzyıllarda Kazakistan'daki Şehirler ve Yerleşik Kültür, **Türkler**, 3, Ankara, 2002, 161-166. René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu: Attila-Çengiz Han-Timur**, İstanbul, 1993, 35-36. Hilmi Ziya Ülken, Türkiye Tarihinde Sosyal Kuruluş ve Toprak Rejiminin Gelişmesi, **Vakıflar Dergisi**, X, Ankara, 1973, 10-11. Baykara, "A.g.m.", 1975, 75-104. Baykara, **A.g.tez.**, 1971, 56-123. Ünal "A.g.m.", 1974, 171-178. Togan, **A.g.e.**, 1942-1947, 95. Tunç, "A.g.m.", 1980, 58. Öcal, "A.g.m.", 1983, 129-131, Kaşgarlı Mahmud, **A.g.e.**, 1999, I/343-344, 495, III/149.
20. Vassiliy V. Barthold, **Türkistan Kültür Hayatının Tarihi**, TTK Basılmamış Tercümeleler, 118, 1927, 53-54. Morris Rossabi, Orta Asya Kervan Ticaretinin Gerilemesi, **Tarih Çevresi Dergisi**, 14, Ankara, 1995, 33-45. Mustafa Cezar, Türk Tarihinde Kervansaray, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara, 1981, 931-940. M. Kemal Özergin, İpek Yolu-1, **Boğaziçi Dergisi**, 39, İstanbul, 1985, 7-11. M. Kemal Özergin, İpek Yolu-2, **Boğaziçi Dergisi**, 38, İstanbul, 1985a, 14-19. Roux, **A.g.e.**, 2001, 27-35. T. Baykara, **A.g.tez.**, 1971, 99-102, 152. Kafesoğlu, **A.g.e.**, 1977, 275. Cezar, **A.g.e.**, 1977, 169-214.
21. Wolfram Eberhard, Çin Kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Mâlumat, **Ülkü**, XVI/92, Ankara, 1940, 172, Wilhelm, Radloff, **Sibirya'dan**, II, İstanbul, 1957, 450-453. A. Zeki Velidî Togan, **Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, İstanbul, 1982, 81. Wilhelm Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, Ankara, 1997, 127.
22. V. Minorsky, Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uighurs, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, XII/2, London, 1948, 296. Wilhelm Radloff, **Sibirya'dan**, I, İstanbul, 1954, 14-15, 28-31 vd. Özkan İzgi, Kao-Ch'ang Uygurları Hakkında, **İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 32, İstanbul, 1979, 8, Özkan İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyâhatnâmesi**, Ankara, 1989, 31. Marco Polo, **Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, İstanbul, 1985, 105-107. Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul, 2001a, 458-459. Rossabi, "A.g.m.", 1995, 34-35.
23. Emel Esin, **Türkistan Seyahatnamesi**, Ankara, 1959, 13. Zengin, **A.g.e.**, 1988, 23. Ergin, **A.g.e.**, 1970, 14. Banguoğlu "A.g.m.", 1958, 92-95. Jirmunskiy, "A.g.m.", 1961, 480-483. Cezar, **A.g.e.**, 1977, 380-381. Kafesoğlu, **A.g.e.**, 1977, 275, Baykara, "A.g.m.", 1994, 19-20. Ögel, **A.g.e.**, 1981, I, 145-147. Ögel, **A.g.e.**, 1995, II/372-373, Kaşgarlı Mahmud, **A.g.e.**, 1998, I/59.
24. Muhaddere N. Özerdim, Uygurlar Devrinde Turfan-Karahoço Şehrinde Evler, **AÜ. DTCF Dergisi**, XVI/3-4, Ankara, 1958, 110-112, 114. A. Von Le Coq, **Şarki Türkistan'da Hellas'ın İzleri Peşinde**, TTK Basılmamış Tercümeleler, 40/5b, tarihsiz, 42-43. Sümer, **A.g.e.**, 1994, 16-17. Roux, **A.g.e.**, 2001, 203.
25. Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları III**, İstanbul, 1940, 39, 62-64, 104, 115, 117, 123, 157, 181. Gabain, "A.g.m.", 1944, 688. A. Yakubovski, IX. ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihi Topografisi Meselesine Dair, **TTK Belleteni**, XVI/62, Ankara, 1952, 275-280. Tuncer Baykara, Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri, **TTK Belleteni**, XLIV/175, Ankara, 1980, 497-510. Cevdet Gökalp, **Göktürk Devleti'nin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylar'da ve İç Moğolistan'da Kabileler**, Ankara, 1973, 92, 99. Banguoğlu, "A.g.m.", 1958, 100. Ögel, **A.g.e.**, 1964, 11, 24. Baykara, **A.g.tez.**, 1971, 89-99. İzgi, **A.g.e.**, 1989, 50, Kaşgarlı Mahmud, **A.g.e.**, 1999, 138.
26. A. Zeki Velidî Togan, Ibn Al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri, **TTK Belleteni**, XII/45, Ankara, 1945, 13-14. Baykara, **A.g.tez.**, 1971, 110-117, Baykara, "A.g.m.", 1994, 24-25, Ünal, "A.g.m.", 1973, 121-126, Tunç, "A.g.m.", 1980, 56-57, Grousset, **A.g.e.**, 1983, 219, Kaşgarlı Mahmud, **A.g.e.**, 1998, 62.
27. Emel Esin, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş, **Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, 1978, 140-141. Emel Esin, Türklerin İç Asya'dan Getirdiği Universalist Devlet Mefhumu ve Bunun Ordu (Hükümdar Şehri) Mimarisindeki Tezahürleri, **The First International Congress on**

- the Social and Economic History of Turkey**, Ankara, 1980, 9-25. Emel Esin, İltiş Kağan'ın Mezarı Sanılan Şivet-Ulan Külliyesi, **IX. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1988, 571. Esin, "A.g.m.", 1972, 137-138. Cezar, **A.g.e.**, 1977, 26. Ögel, **A.g.e.**, 1991, 174-175, 352-353, Özerdim, "A.g.m.", 1958, 106, 110.
28. Ögel, **A.g.e.**, 1991, 353. Kafesoğlu, **A.g.e.**, 1977, 274.
29. *Castrum Romanum*, Ortaçağ Avrupa kentlerinin kökenini oluşturan Roma dönemi kare plânlı askeri ordugâh yerleşme düzenidir.
30. Emel Esin, "Muyanlık" Uygur "Buyan" Yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlığına (Ribat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme, **Malazgirt Armağanı**, Ankara, 1970, 77. Esin, "A.g.m.", 1980, 11-12.
31. Ögel, **A.g.e.**, 1995, I, 177. "...Köylerde köyün ortasına direk dikilir. Buna şehrin/köyün direği adı verilir. Köy halkı bu direğe saygı gösterir ve belli zamanlarda işleri iyi gitsin diye kurbanlar keser. Bu direk şehirlerdeki demir kazık yerine geçer...".
32. El-Câhiz, **Hilâfet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri**, Ankara, 1967, 33. R. Rahmeti, Arat, Balık Maddesi, **İslâm Ansiklopedisi**, 2, İstanbul, 1970, 275-276. Gabain, "A.g.m.", 1943, 687. Gabain, "A.g.m.", 1944, 692. Minorsky, "A.g.m.", 1948, 294-296. Emel Esin, M.IX.-XII. Yüzyıl Uygur Köşkerlerinden Safranbolu Ev Mimarisine Gelişme, **Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni**, 2/5-6, İstanbul, 1976, 15-18. Emel Esin, Milâdi VII.-X. Yüzyıllarda Sır-Derya Oğuzlarının Maddi Kültürü Hakkında Notlar, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara, 1981, 711-723. Ibn Fazlan, **Ibn Fazlan Seyâhatnâmesi; Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyâhi**, İstanbul, 1995, 87. Saadetin Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara, 1997, 81. Togan, **A.g.e.**, 1981, 89, Tuncer Baykara, **Türk Tarihi ve Şehir; Türklerde Yerleşik Hayat**, **Yeni Türkiye**, 45, İstanbul, 2002, 426. Baykara, "A.g.m.", 1994, 26-27. Kaşgarlı Mahmud, **A.g.e.**, 1998-9, I/111-113, 379, III/150.
33. Emel Esin, Balık and Ordu, **Central Asiatic Journal**, XXVII, 3-4, Wiesbaden, 1983, 183-196.
34. Kazım Mirşan, **Türk Şehirciliği, Arkitekt**, 3-4, İstanbul, 1950, 74-77, 85. Esin, 1972, "A.g.m.", 135-175.
35. Orkun, **A.g.e.**, 1936, I, 48, 178-181. Gabain, "A.g.m.", 1944, 692-693. Minorsky, "A.g.m.", 1948, 295. Gökmen, **A.g.e.**, 1980, 20, 47, 76, 147. Sümer, "A.g.m.", 1984, 31-35. Sümer, **A.g.e.**, 1994, 29-32. Alâaddin Ata Melik Cuveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, I, Ankara, 1988, 118-119. Bahaeddin Ögel, **Türk Efsaneleri Üzerinde İncelemeler I: Uygurların Menşe Efsanesi, AÜ. DTCF Dergisi**, VI/1-2, Ankara, 1948a, 18-19. Bahaeddin Ögel, Şine-Usu Yazıtının Tarihi Önemi: Kutluk Bilge Külkağan ve Moyunçur, **TTK Belleteni**, XIX/75, s.331-376, Ankara, 1951, 374-375. Saim Sakaoğlu-Ali Duymaz, **İslâmiyet Öncesi Türk Destanları**, İstanbul, 2003, 210-211.
36. Orkun, **A.g.e.**, 1936, I, 28. Zengin, **A.g.e.**, 1988, 23. Ergin, **A.g.e.**, 1970, 14.
37. Wilhelm Radloff, **The Atlas of Historical Works in Mongolia**, Ankara, 1995, 69. Lev Nikolayevič Gumilev, **Eski Türkler**, İstanbul, 2002, 509. Minorsky, "A.g.m.", 1948, 294-296. Togan, "A.g.m.", 1945, 13-14. Togan, "A.g.m.", 1964, 31. Baykara, **A.g.tez.**, 1971, 63-67. Baykara, "A.g.m.", 1975, 82. Esin, "A.g.m.", 1972, 161-162. Öcal, "A.g.m.", 1983, 129-131, Sümer, "A.g.m.", 1984, 37, Cuveynî, **A.g.e.**, 1988, 118-119. Ögel, **A.g.e.**, 1995, II/79-80.
38. Minorsky, "A.g.m.", 1948, 275-305.
39. Şinasi Tekin, Hoço-Uygurlarının Medeniyetine Ait Notlar, **Bilgi Dergisi**, XIII/147, İstanbul, 1959, 10-11. Gabain, "A.g.m.", 1944, 692. Minorsky, "A.g.m.", 1948, 294-296. El-Câhiz, **A.g.e.**, 1967, 33. Esin, "A.g.m.", 1981, 711-723. Esin, "A.g.m.", 1976, 15-18. Kafesoğlu, **A.g.e.**, 1977, 272-273. Togan, **A.g.e.**, 1982, 86, 96, 105, 109, 111. Ibn Fazlan, **A.g.e.**, 1995, 87. Gömeç, **A.g.e.**, 1997, 81. Kaşgarlı Mahmud, **A.g.e.**, 1998-9, I/111-113, 379, III/150, Baykara, "A.g.m.", 1994, 26-27.
40. Abe Takeo, Where was the Capital of the West Uighurs?, **Silver Jubilee**, Tokyo, 1954, 435-450. Tekin, "A.g.m.", 1959, 10-11. İzgi, "A.g.m.", 1979, 4-7. İzgi, **A.g.e.**, 1989, 55-63.
41. Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul, 1968, 32, 142., Vassiliy V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Ankara, 1990, 145, 170, 178-181. Arat, "A.g.m.", 1970, 275-276. Esin, "A.g.m.", 1970, 76-77. Esin, **A.g.e.**, 1978, 115. Baykara, **A.g.tez.**, 1971, 42-55, 138-139.
42. A. M. Belenitskiy-I. B. Bentoviç, O. G. Bolşakov, **Srednevekoviy Gorod Sredney Azii**, Leningrad, 1973. Yılmaz Can, Anadolu Öncesi Türk Kenti, **Türkler**, 3, Ankara, 2002, 150-160. Nuri Seçgin, Anadolu Türk Şehirciliği, **Yeni Türkiye**, 45, İstanbul, 2002, 443-444. Wilhelm Radloff, **Sibirya'dan**, II, İstanbul, 1957, 448-456. Emel Esin, **Türk Sanat Tarihinde Karahanlı Devrinin Mevkii, VI. TTK Kongresi**, Ankara, 1967, 100-130. Emel Esin, Butan-ı Halaç (M. VII.-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri), **Türkiyat Mecmuası**, XVII, İstanbul, 1972a, 30-44. Esin, "A.g.m.", 1970, 76-77. Esin, "A.g.m.", 1972, 163-164. Esin, **A.g.e.**, 1978, 115, 168, Esin, "A.g.m.", 1981, 713, Baykara, **A.g.tez.**, 1971, 42-55, 63-67, 82-85, 138-139. Cezar, **A.g.e.**, 1977, 28-39, Ögel, **A.g.e.**, 1991, 174-175. Radloff, **A.g.e.**, 1995, 69.
43. Youri Yaralov, Architectural Monuments in Middle Asia of the VIII.-XII. Centuries, **First International Congress of Turkish Art**, Ankara, 1961, 364-370. Barthold, **A.g.e.**, 1927, 56-57.
44. Vassiliy V. Barthold, Farsça Ark-Erk, Kale-Citadel, **TTK Belleteni**, XIII/49, Ankara, 1949,

- 327-330. Barthold, **A.g.e.**, 1990, 82. Baykara, **A.g.tez.**, 1971, 138-139.
45. Halim Bakı Kunter, **Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd**, İstanbul, 1939, 19-20. İsmet Binark, **Türk Dünyasının En Eski İçtimai Yardım Müessesesi; Vakıflar ve Uygur Türklerinde Vakıf**, **Türk Kültürü**, 78, İstanbul, 1969, 426-428. Emel Esin, **Türk Dini Mimari Geleneği**, **Milli Eğitim ve Kültür**, 11Ankara, 1981a, 59-66. Emel Esin, **Zerefşan Kıyılarında Türk Melîğinin Şehri Kökşibagan'da Hakanlı Devrinden Mescid**, **Türk Kültürü**, 98, Ankara, 1970a, 132-155. Mustafa Kılıç, **Türkistan'ın İslâmlaşması**, **Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevi Sempozyumu**, Kayseri, 1993, 229-230. Barthold, **A.g.e.**, 1927, 56-57. Esin, "A.g.m.", 1967, 121-123, Esin, "A.g.m.", 1970, 79, 83-84, Esin, "A.g.m.", 1981, 64-65. Kuban, **A.g.e.**, 1993, 142-148.
46. R. Şeşen *A.g.e.*, 2001, 225, 232-233, Cezar, **A.g.e.**, 1977, 93, Barthold, **A.g.e.**, 1927, 56-57. Barthold, **A.g.e.**, 1990, 114, Esin, "A.g.m.", 1970, 83-84, Esin, "A.g.m.", 1981, 64-65.